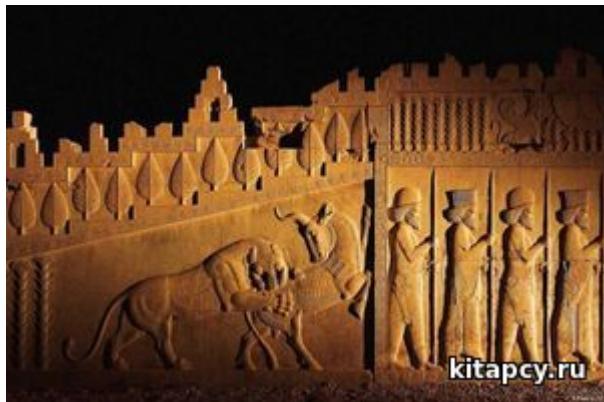

Eýranda türk tarykatynyň döwletleşmegi: Sefewiler

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 25 января, 2025

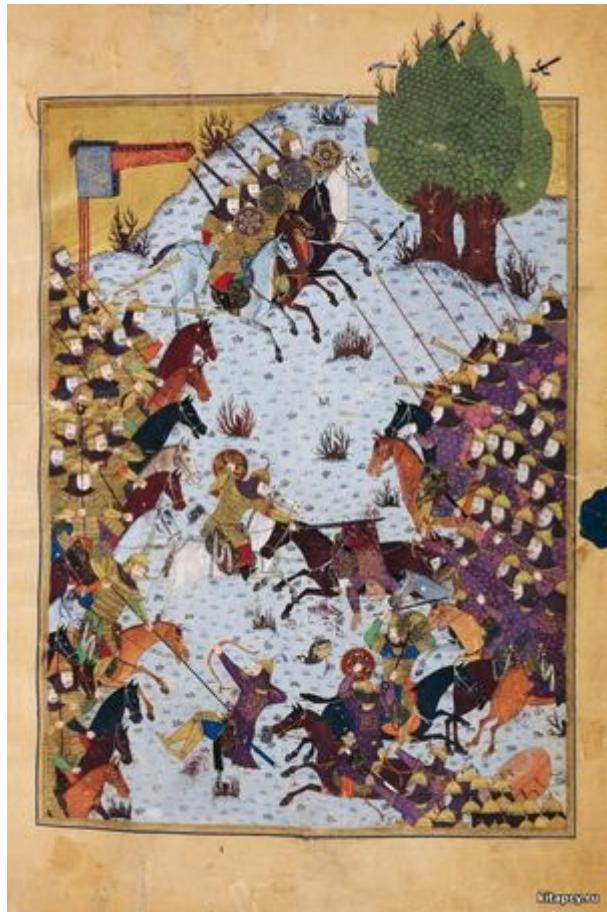
Eýranda türk tarykatynyň döwletleşmegi: Sefewiler EÝRANDA TÜRK TARYKATYNYŇ DÖWLETLEŞMEGI: SEFEWILER

Persler

Sefewiler ilki syýasy gurama däl-de, tarykat hökmünde guruldy. Şeýh Safiyuddin Erdebilliniň guran bu tarykatynyň düýp maksady mongollary yslamlaşdymakdy.

Elam siwilizasiýasyn dan bări geosyýasy ähmiýetini saklaýan Eýranyň geografik giňisligi birnäçe belli medeniýetleriň watany boldy. Miladydan öñ VII asyrda medler Beýik Pers imperiýasynyň düýbünü tutdy. Miladydan öñ V asyrda gurlan Pers imperiýasy şol bir wagtyň özünde pars medeniýetiniň kemala gelmegine uly goşant goşdy. Persler bütin Anadolyny eýeleýsi ýaly, territoriýasyny ownuk grek döwletleriniň çäklerine çenli giňeltdi. Häzir Günbatar taryhynda we edebi çeşmelerinde tiran deýin sypatlandyrylsalar-da, Pers imperiýasynyň iki beýik imperatory we Dariý adamzat taryhynda deñesine az ýetip boljak derejede kuwwatly döwlet gurmagy başardy.

Keýhysrow

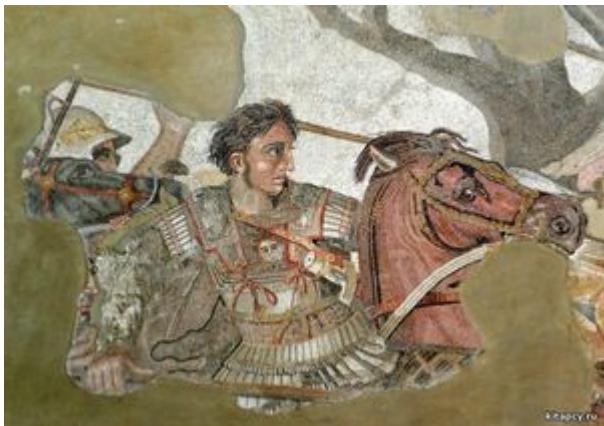
Bu beýik imperiyanyň soňuny bolsa taryhyň iň beýik hökümdarlaryndan hasaplanýan Aleksandr Makedonskiý getirdi. Parslaryňky ýaly beýik medeniýeti diňe militaristik strategiýalar arkaly taryhyň çäňly sahypalaryna garmak mümkün däldi.

Barybir Aleksandr Makedonskiniň ölüminden soň bu döwlet başga-başa atlar bilen gaýtadan guruldy, emma bu gezek Rim imperiyasy ýaly uly döwletiň garşysynda ýaşamaga mejbur boldular.

Rimliler-de pars medeniýetini taryhdan öçürip bilmedi. Miladydan soň III asyrda Sasanylar imperiyasy gurlup, rim agalygy parslar tarapyndan ýykyldy. Sasanylar döwründe persler otparazlyk dinine uýdular we pugta milli binýat tutunmagy başardylar.

Yslamyň doğuşyndan soň Hezreti Omaryň (r.a) Kadisiye, Nihawend söweşlerinde gazanan ýeňişleri Eýranyň territoriýasynda güýcli yslamlaşma döwrünüň başyny başlady. Eýranlylar bir ýandan musulman boldular, bir ýandanam yslam

dünýäsinde ylymyň we medeniýetiň hak hossaryna öwrüldiler. Araplar syýasat, türkler harby ugur bilen gyzyklanan bolsa, parslar ylymda, sungatda we medeniýetde yslamyň altyn asyryny başlatdylar. Abbasylardan soñ seljuklylar we timuridler döwründe-de parslaryň bu funksiyasy üýtgemedi. Ýokary medeniýetleşen derejesi bilen eýran geografiýasy özünü basyp alan döwleti ahyr bir gün özi basyp alýardy.

Aleksandr Makedonskiý

• Eýrandaky türk häkimiýeti we sefewiler

1925-nji ýylда Gajarlar dinastiýasy häkimiýetden çetleşdirilýänçä Eýrany türk(men)ler dolandyrdy. Birnäçe türk hökümdary we dinastiýasy Eýranda köp sanly döwletleri gurup, eýran syýasatyň şekillendiripdi. Şol döwletleriň içinde gürrünsiz, iñ köp ünsi çekeni-de Sefewilerdi.

Sefewiler ilki syýasy gurama däl-de, tarykat hökmünde öñe çykdy. Şeýh Safiýuddin Erdebilliniň guran bu tarykatynyň düýp maksady mongollary yslamlaşdymakdy. Mongollar sefewileriň türkdügi sebäpli olara hoşniýetli çemeleşip, missiýalalaryny ýerine ýetirmek üçin artykmaçlyklar beryärdiler. Mongollaryň beren bu artykmaçlygy sefeviye tarykatynyň ümmülmez geografiýada san-sajaksyz mürit (sopy) toplamaga şert döretdi. Teýmirleň döwründe bu artykmaçlyklar has-da giñeldildi we sefeviye tarykatynyň güýjüne güýç goşdy.

Sünni döwletdigine garamazdan, Akgoýunly döwleti sefeviye tarykatynyň syýasy manýowr edinmegini üpjün edip bilen döwlet boldy. Tarykatyn täsirinden peýdalananmak islän Uzyn Hasan özüne esger bermegiň hasabyna sefeviye tarykatynyň ýolbaşcysy Şeýh

Jüneýide erkin wagyz etmäge ýol berdi.

Netijede tarykat harby meselelere aralaşmak bilen bir hatarda birnäçe başybos ulgamda propaganda işlerini geçirmäge mümkünçilik gazandy. Şeýh Jüneýit şol bir wagtyň özünde Uzyn Hasanyň uýasyna öylendi we onuň uýasyndan Şeýh Haýdar atly ogly dünýä indi. Tarykatyň mundan beýlæk syýasy taýdanam aristokrat nebereden öňbaşçysy hem-de dini funksiýalary öz boýnuna alyp biljek güýcli şeýhi bardy. Tarykat gysga wagtyň dowamynda sanlary onlarça müñe ýeten atly we pyýada goşun bölümlerini toplap, sebitiň iñ esasy güýcileriniň birine öwrüldi.

Gajarlar dinastiýasy

• **Şa Ysmaýylyň döwri we döwletiň esaslandyrylyşy**

Tarykat Şeýh Ysmaýylyň döwründe güýjuniň kanoniki sepgidine ýetdi, çünkü akgoýunlylar şol wagt öz içinde uly gapmagarşylykly uruşlary başdan geçirýärdi. Tarykat şol gowgaly döwürde adamlaryň sygynan howpsuz gaçybatalgasyna öwrüldi.

Şa Ysmaýyl haýal etmän herekete geçilmese, sebitiň tutuşlygyna osmanly boýunturugynyň astyna girjekdigine göz ýetirip, 1500-nji ýylда müritlerinden we ýagdaýdan biynjalyk türkmen tire-taýpalaryndan güýcli goşun toplady.

Şa goşunyny jemländen soň ilkinji nobatda özüne we maşgalasyna uly ezýetler çekdiren Şirwanyň häkimi Ferruh Ýesaryň üstüne çozup, uly ýeňis gazandy. Yzyndan ugruny Azerbaýjana gönükdirdi we şäherleri ýekän-ýekän basyp almagy başardı.

Akgoýunlylary Azerbaýjandan dolulygyna syryp-süpürip aýyrmagy başaran Sha Ysmaýyl şaýy türkleriň «gyzyl almasy» bolan Töwrizi eýelemek üçin taýýarlyk işlerine başlady.

Agyr geçen söweşiň yzyndan 1501-nji ýylда Töwriz eýelendi,

Heşt-Beheşt tagtynyň täze hökümdary sefewileriň tarykat ýolbaşcysy Şeýh Ysmaýyl boldy.

Döwletini shaýy konsepsiýalarynyň üstünde guran Şeýh Ysmaýyl iki ýylyň içinde häkimiýetini Azerbaýjandan Yraga çenli giñeltdi. Elbetde, territoriýasy sünni dünýäniň lideri Osmanly bilen goňşudy we çaknyşyk gutulgysyz bolup görünýärdi.

1514-nji ýyla cenli dargynlylyk soňky derejesine çykdy. Ýowuz Soltan Selim Şa Ysmaýylyň artýan howpuna garşıy şu hatyny ugradypdyr:

«Men ki, Osmanlylaryň hökümdary, gazylaryň serdary, gahrymanlaryň ependisi, külli iman duşmanlaryny ýykymynjyradan, asyrymyzyň pyrgunlaryna, zalymlaryna howp ýagdyran, gopbamsy we zalym patyşalary öňünde baş egdiren Soltan Myrat han ogly Fatih Soltan Mämmet ogly Soltan Baýezit ogly Soltan Selim handyry! Sen zalymlykda Eýranyň ganojak hökümdary Zahhaga we Afrasýaba meňzeýän sefewileriň şöhratly emir Ysmaýylysyň.

Saňa şeýle ýüzlenýän ki, Allatagala «Biz ýer-gögi oýunjaga öwürmek üçin ýaratmadık» diýipdir. Adamlara tewdi edilen işler sebäpsiz däldir. Bularda ynsan ruhunyň aralaşyp bilmejek syrlary bar. Bilyänsiňem, aňlayánsyňam, ylahy hökümlerden ýüz öwrenleriň, Allatagalanyň dinini ýykmagà dyrjaşýanlaryň hereketlerine külli musulmanlaryň we adalatsöýüji hökümdarlaryň gudratlary nisbetinde garşysyna göreşmegi parzdyr.

Sen barada aýdanda bolsa, eý, emir Ysmaýyl, sen ki, erbet ýoldasyň, yslam ynançlarynyň saffetini bozduň. Yslama bihormatlyk etmekde öňüne adam geçirmediň. Sen musulmanlara garşıy diýdimzorlugyň we sütemkärligiň gapysyny açdyň. Musulmanlaryň ýurtlaryna cozduň, mähir-şepagaty we utanç-haýany bir ýana zyňyp, zulum etdiň, günäsiz musulmanlary ynhytdyň. Ikiýüzlilik perdesi astynda her tarapa bulagaýlygyň we pitne-pesadyň tohumyny ekdiň. Adamlaryň damagyny çalmakdan çekinmediň. Hem olaryň iň fazylatlylaryny, iň hormata mynasyplaryny ezdiň. Gara nebsiňe we zannyňdaky bozuklyklara uýup, dini-yslamyň emirlerini üýtgetmäge dyrjaşdyň. Haramlara

halal diýip, nije musulmany ifsat etdiň. Mesjitleri ýykdyň, kümmetleri we mazarlary ýakdyň. Alymlary we pygamber ependimiziň (s.a.w) neslinden gelen mübärek seýitleri öldürdiň. Kurany-Kerimi hajathana çukurlaryna atdyň. Hezreti Ebu Bekire we Hezreti Omara sögünip, hapa-paýyş sözler aýtdyň. Şu sanap geçenlerim seniň ýaramaz gylyklaryň bary-ýogy birnäçesidir. Dillere düşen şunuň ýaly hereketleriň sebäpli, alymlaryň kesgitli delillere esaslanyp seniň kapyrdygyna, dinden çykyп mürtet bolandygyňa, aýratynam seniň we saňa tabyn bolanlaryň öldürilmeginiň wajypdygyna, mal-mülküñiziň talanmagynyň we aýal-ebtat, çaga-çugalarynyzyň ýesir edilmeginiň mubahdygyna fatwa berdiler.

Şeýle ýagdaýyň garşysynda men, Allanyň emirlerini berjaý etmek, zulum görenlere ýardam etmek için şagalaňlarda geýyän ýüpekli patyşalyk eşiklerimi çykardym. Sowudymy geýip, gylyjymy guşandym. Atyma münüp, Sapar aýynyň başynda Anadoly tarapyna geçdim, saňa tarap gelýärис. Kabul edilen karar esasynda seniň bilen söweše girýärin. Allanyň ýardamy bilen zulum gollaryny kesip taşlarys. Seni geçen ýerlerinde tutaşdyran ýangynlaryň astynda bogarys.

Maksadym – Alla ýol berse, seniň şalygyň ýok edip, ejizleriň üstünden zulmuň we pitne-pesadyň aýyrmak. Saňa şu haty ýollamagyň sebäbi-de, seni hakyky ynanja çagyrmakdyr. Pygamberiň düşünjesine we ynanjyna laýyk şekilde hereket edip, uruş başlamazdan öň saňa Kuranyň sözlerine uýmagyň gylyçdan öň teklip edýärис. Wagtyň barka gowulyk bilen hakyky mezhebe gujak aç, tüýs ýürekden toba-ystygfar et, dogry ýola gel, gözüni aç

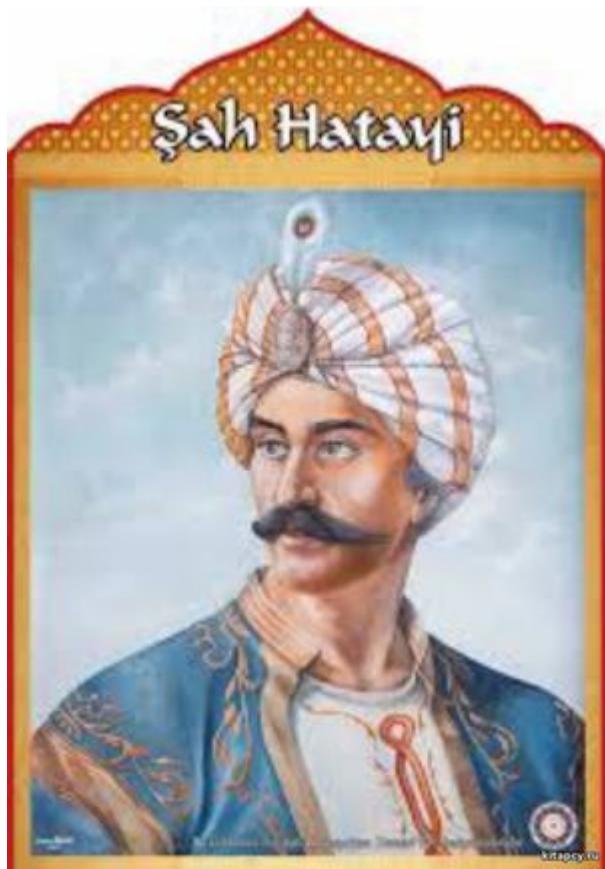
Dogry ýoly tap, netijede özüňe dolanyp gelmegi, hatalaryňdan el çekmegini, ünsli we batyrgaý ädimler bilen ýagşylyga tarap ýöremegi ündeýärис.

Hemmämiziň aýry doga-dilegi bar. Ynsan aňy altyn-kümüş jöwherine meňzeş. Sap we sap däl topragyň arasynda bulasyp durýar. Bu ýaramazlygy aradan aýyrmak üçin iň täsirli ýol wyzdanyň çuňluklaryna inmek, bagışlayýjy we gorayýjy Allanyň bagışlamagyny hakyky pušeýmanlyk bilen islemekdir. Şu halda biz senden derhal ýurduňa dolanmagy, bikanun ýagdaýda bize

tabyn ýurtlardan zor bilen goparyp alan, owal atalarymyzyň aýak basan osmanly topraklaryny yzyna gaýtaryp bermegiňi-de saňa ündeýärис.

Eger howpsuz ýagdaýda asuda ýaşamagy isleyän bolsaň, aýdanlarymy wagt ýitirmän etmeli borsuň. Emma başyňa injection bela-beterlere garamazdan, eger häzirem güýçlügiňe ynanyp samsyklaç ýigitlik satmaga dowam etseň, zulumlaryň bilen gara-ört eden ýerleriňi nura gowuşdyrmak we seniň eliňden almak üçin az wagtdan soň dereleriňi çadyrlarymyzyň gaplap alandygyny we esgerlerimiziň ýerleriñizi basyp alandygyny görersiň. Ine, şol wagt gahrymançylyk mugjyzasy bolup, Allanyň goşunlarymyz hakydaky eradasy amala aşar. Mundan soňy salamatlyk ýolunda öňe gidenlere salam bolsun».

Soňunyň nähili guitarandygy hemmäňize mälim...

Şa Ysmayyl

• Sefewileriň soňy

Osmanly döwleti sefewileriň Anadoludaky güýjüni ýok edenem bolsa, hanedanlyk XVIII asyryň ortalaryna çenli ömrüni dowam

etdirdi.

Russiýanyň Eýran hinterlandynda artýan gegemoniýasy we barha köpelyän içerki gozgalaňlar bu hanedanlygyň soňuny getirdi.

Täze şalar geleňsiz we syýasatdan baş çykaryp bilenokdylar. Mysal üçin, rus ilçisi Artemiý Wolynskiý Şa Hüseýini şeýle suratlandyrýar:

«Kyrk ýaşdan geçen Şa Hüseýin orta boýly bolup, gol-aýaklary kelte. Şonuň üçin ol aýak üstünde kän durup bilenok. Mylaýym adam bolan şa biraz utanjaň. Ýany elmydama janpenaly gezýän şa ruhanylara uly hormat goýýar we köplenç şolaryň ýanynda bolýar. Keýp çekmegi aşa gowy görýän şa döwlet işleri bilen meşgullanman, wagtynyň köpüsini haremhanada geçirýär...

Eýrana her tarapdan duşmanlar hüjüm edýär, emma şa öz tabynlygyndakylara-da agalyk edip bilenok. Gozgalaňyň bolmadyk ýeri ýok diýen ýaly. Hyrady owganlar basyp alypdyr. Özbekler Maşada hüjüm edipdir we paýtagty owganlaryň basyp almagyndan gorkulýar... Eýranyň harby güýji bolsa diýseň gowşak, esgerleriniň sany-da ýol diýiljek derejede az. Meniň synlamalaryma görä, şa diňe 30 müňe golaý esger toplap biler.» (0kan Ýeşilot «Şanyň ýurdunda Pýotr I-niň Eýrandaky ilçisi Artemiý Wolynskiniň Kawkaz boýunça beren habarnamasy»).

Ahyrynda Eýranda gurlan iň uly türk(men) dinastiýasynyň soňuny 1722-nji ýylда Gilzaý puştunlarynyň kethudasy Mirweýis han getirdi. Mirweýis han sefewi goşunyny ýeñenden soň Yspyhany basyp alypdyr we şondan soňky türk(men) hanedanlygy gurulýança sefewi hanedanlygynyň taryh sahnasyndan çekilmegine sebäp bolupdy.

Mehmed Mazlum ÇELIK.

celikmehmedmazlum@gmail.com Taryhy makalalar